

TEMA: Bornholm under Den kolde Krig.

Resumé

Skamplet og perle

Solskinsøen, Østersøens perle og Klippeøen. Bornholm er den smukke ferieø med den fantastiske natur. Men øen var også central i det danske forsvar mod Warszawapagten og spillede en vigtig rolle i dansk sikkerhedspolitik under Den kolde Krig.

Af Sune Christiani og Daniel Dyrbjerg

Da russerne forlod Bornholm efter Anden Verdenskrig, gjorde de det på nogle særlige betingelser; nemlig at Danmark skulle genbesætte øen uden fremmed hjælp. Det førte senere til, at Danmark helt forbød NATO-øvelser på og omkring øen. Ifølge Kjeld Hillingsø, tidligere chef for planlægnings- og operationsstaben i Forsvarskommandoen, gav restriktionerne Danmark et dårligt image i NATO.

"Jeg synes, det var en skamlet," siger Kjeld Hillingsø.

Ifølge den pensionerede generalløjtnant ændrede Danmarks status sig først, da Danmark op til Den første Golfkrig i 1990 sendte krigsskibet Olfert Fischer til Den persiske Golf.

Under Den kolde Krig var Bornholm ikke blot rundkirker, strande og Krølle-Bølle, men også et sted hvor radarer, lyttestationer og observationsposter samlede efterretninger ind fra Warszawapagten. Forsvarets Efterretningstjeneste (FE) var ikke i tvivl om øens betydning.

"Bornholm var sammen med Grønland Danmarks vigtigste bidrag til NATO," siger tidligere chef i FE Jørgen Otto Hjorth.

Selvom Danmark var medlem af NATO, optrådte man ikke håndfast over den store fjende i øst. Derimod grænsede det danske diplomati omkring Bornholm til det føjelige over for Sovjetunionen.

Bornholm i bjørnens klør

Sovjet forlod Bornholm i 1946, men supermagtens skygge hang over den idylliske klippeø mere end 50 år efter. Med slet skjulte trusler og stormagtsdiplomati fik Sovjetunionen indflydelse på den danske sikkerhedspolitik i Østersøen under Den kolde Krig. Selv ikke med et NATO-medlemskab i ryggen turde Danmark for alvor udfordre bjørnen i øst.

Af Daniel Dyrbjerg og Sune Christiani

Den 20. november 2000 er en skæringsdato i Bornholms historie og i dansk sikkerhedspolitik. På den dato deltog britiske faldskærmstropper i en øvelse på Bornholm som de første udenlandske soldater siden 1946, selvom Bornholm i lighed med resten af Danmark havde været medlem af forsvarsalliancen NATO siden 1949.

Den lange pause skyldtes en note, som beskrev vilkårene for tilbagetrækningen af de sovjetiske styrker fra Bornholm. En note der førte til en politik, som ifølge pensioneret generalløjtnant Kjeld Hillingsø var direkte følgagtig i perioder. Bornholmerne var heller ikke tilfredse.

"Restriktionerne var uforståelige for os. Spørgsmålet var, hvem der ville komme og hjælpe os, hvis vi var blevet besat. Hvis Sovjetunionen stillede NATO over for en sovjetisk besættelse, hvad ville forsvarsalliancen så gøre? Ja, vi måtte jo nok klare ærterne selv," fortæller pensioneret major på Bornholm Poul A. Pedersen.

Bornholmerne følte sig mere udsatte

Mens resten af Danmark fejrede befrielsen fra tyskerne 5. maj 1945, måtte bornholmerne gå i dækning for sovjetiske bomber. Og da bombardementerne endelig stoppede den 8. maj, blev øen genbesat; denne gang af Sovjetunionen.

Det skabte en særlig bevidsthed på øen, som blandt andet oplevede større tilslutning til Hjemmeværnet end i det øvrige land. Forsvarsviljen var på dette punkt større på Bornholm end i resten af landet.

Det svigt, som bornholmerne følte under slutningen af krigen, satte ar i befolkningen. Her udtrykt af tidligere amtmand på Bornholm Niels Elkær-Hansen i sin selvbiografi fra 1961:

"Hvis krigen kommer" hed en husstandsomdelt pjeces, som Statsministeriet udsendte i 1962. Der blev lavet grin med den[...], men på Bornholm var der ingen, der lo. Erindringerne om bombardementerne i 1945 og forestillingen om, hvad der kunne ske i koldkrigens tid, manede til eftertanke."

Notens undfangelse

I 1945 blev Bornholm befriet af Sovjetunionen. Resten af Danmark blev befriet af britiske styrker, men de nåede ikke til Bornholm.

Det blev en dramatisk afslutning på krigen for bornholmerne, fordi den tyske kommandant på øen havde fået ordre på, at han kun måtte overgive sig til englænderne eller amerikanerne efter den 5. maj. Først ved den generelle kapitulation (den 9. maj) måtte han også overgive sig til sovjetiske styrker. Dette blev skæbnesvangert for ti bornholmere, der mistede livet i de sovjetiske bombardementer.

Kl. 14.30 den 9. maj indtog Sovjetunionen Bornholm og blev på øen i næsten et år efter krigens afslutning. Den sovjetiske befrielse ændrede sig til en besættelse, men forløb stort set problemfrit for den bornholmske civilbefolkning. De sovjetiske tropper opførte sig generelt pænt og blev straffet ubønhørligt af deres overordnede, hvis de trådte ved siden af.

Midt i maj 1945 besluttede det britiske udenrigsministerium at trække alle britiske styrker ud af Danmark, så snart deres tilstedeværelse ikke længere var strengt nødvendig. Dette skete for at lægge pres på Sovjetunionen for at trække sine tropper hjem fra Bornholm. Det skete ikke. Få dage efter overrakte den sovjetiske kommandant, Fjodor Korotkov, på øen en officiel meddelelse om, at den sovjetiske besættelse var midlertidig til den bornholmske amtmand, Poul Christian von Stemann.

Under en FN-konference den 8. februar 1946 holdt den danske udenrigsminister, som stod udenfor partierne, Gustav Rasmussen, møde med den sovjetiske viceudenrigs-kommissær Andrej Vysjinskij og spurgte til de sovjetiske planer vedrørende Bornholm. Gustav Rasmussen fremhævede, at en tilbagetrækning ville fjerne den sidste mistro mod sovjetregeringen i den danske offentlighed. Vysjinskij gav ikke noget bestemt tilsagn, men ifølge Gustav Rasmussens egne notater gik han fra mødet med en følelse af, at det havde været nyttigt.

Sovjetunionen trak sig tilbage

Gustav Rasmussens fornemmelse viste sig at være rigtig. Cirka en måned senere, den 5. marts, modtog den danske gesandt (hvilket svarer til en ambassadør) i Moskva Thomas Døssing en meddelelse fra den sovjetiske udenrigsminister, Vjatjeslav Molotov. Dette skulle blive en kilde til mange noteudvekslinger de to lande imellem. Den lød således:

"Hvis Danmark er i stand til nu med sine tropper at besætte øen Bornholm og på Bornholm at oprette sin administration uden nogen som helst deltagelse af fremmede tropper og fremmede administratorer, da tilbagekalder Sovjetregeringen sine tropper fra Bornholm og afgiver den til den danske regering."

Dette var specielt, da Sovjetunionen kun forlod ganske få af de områder, som dets styrker besatte under Anden Verdenskrig.

Gustav Rasmussen svarede, at Danmark fuldt ud var i stand til at genbesætte Bornholm uden fremmed hjælp. At det skulle ske uden deltagelse af fremmede styrker, tog udenrigsministeren meget alvorligt. Han formentede britiske og amerikanske officerer adgang til Bornholm og overvejede sågar at forbyde civile udlændinge adgang. Det gjorde han for at undgå, at Kreml skulle blive mistænksom. Det midlertidige forbud skulle vise sig at blive kendetegnende for den fremtidige danske politik på området.

Bånd på Bornholm

Den note, som blev udvekslet mellem Danmark og Sovjetunionen, blev grobunden for en række begrænsninger, som Danmark pålagde sig selv i de efterfølgende år. I årene efter Anden Verdenskrig og frem til 1949, hvor Danmark meldte sig ind i Atlantpagten, overvejede de danske regeringer, om et neutral synspunkt i den konflikt, der var under opbygning, var muligt.

Danmarks position krævede en politisk balancegang i efterkrigsårene, da regeringerne ikke ønskede at provokere den nærmeste supermagt, Sovjetunionen, unødigt. Efter indmeldelsen i Atlantpagten ændrede Danmark dog ikke holdning i spørgsmålet om fremmede tropper på Bornholm. Til trods for at der nu var stærke allierede i ryggen. Danmarks nye allierede var fortsat forment adgang til øen.

Dette blev tydeligt i planlægningen af NATO-øvelsen **Main Brace** i 1952, hvor britiske og norske torpedobåde skulle deltage nær Bornholm. Udenrigsministeriet gav indledningsvis sin tilladelse. Men kort tid efter var den planlagte øvelse kommet sovjetiske medier for ører, og de indledte en pressekampagne mod Danmark i blandt andet avisen Pravda, kommunistpartiets talerør. En kampagne, som hævdede, at Danmark

med den planlagte NATO-øvelse ville bryde de løfter om ikke at tillade fremmede tropper på Bornholm, der var givet Sovjetunionen i marts 1946.

Pressekampagnen skabte bekymring i Udenrigsministeriet. De øvrige NATO-lande var også opmærksomme på den sovjetiske kampagne. Eksempelvis mødte den amerikanske ambassadør op i Udenrigsministeriet for at argumentere for, at Danmark skulle stå fast på øvelsen i den nuværende form, da ændringer kunne tolkes som eftergivenhed over for Sovjetunionen.

Til trods for appellen fra alliancepartneren USA valgte den daværende konservative udenrigsminister, Ole Bjørn Kraft at nægte de britiske og norske torpedobåde adgang til Bornholm. Konsekvensen var at flytte øvelsen væk fra de bornholmske farvande, uanset at Danmark ikke modtog en egentlig officiel protestnote fra Sovjetunionen.

Sagen viste, at Danmark fortsat gjorde, hvad den sovjetiske regering forventede og ønskede.

I månederne efter øvelsen blev noten fra 1946 analyseret juridisk og sprogligt. I Udenrigsministeriet kom man til den konklusion, at Danmark ikke havde indgået en varig forpligtelse med hensyn til ikke at tillade fremmede tropper på øen. Embedsmændene nåede frem til, at noten sigtede på tiden umiddelbart efter, at Sovjetunionen havde forladt øen. Altså et forsøg på at undgå en efterfølgende britisk overtagelse af øen. Konklusionen ændrede ikke på restriktionerne overfor fremmede tropper på den danske ø i Østersøen.

"Forudilende lydighed"

Den tidligere chef for planlægnings- og operationsstaben i Forsvarskommandoen Kjeld Hillingsø mener, at ovenstående episode fra 1952 er et eksempel på, at Danmark gjorde nøjagtig, hvad Sovjetunionen forlangte. Ellers mener han, at Danmark betjente sig af et begreb, han kalder "forudilende lydighed".

"Vores muligheder for at handle suverænt blev bedre, fordi NATO tillod os et stort spillerum og ikke lagde noget voldsomt pres på os. Og det pres, der kom udefra, det tilpassede vi os sådan, så vi ikke provokerede, men på den anden side heller ikke gjorde, hvad Sovjetunionen altid forlangte. Vi sørgede for, at de ikke forlangte noget, som vi ikke havde lyst til at gøre," siger Kjeld Hillingsø. Danmark gjorde altså, hvad man regnede med, at Sovjetunionen ville have, men før den sovjetiske regering forlangte det. Hillingsø mener, at Danmark agerede suverænt omkring Bornholm under Den kolde Krig til trods for den forudilende lydighed og episoder som i 1952.

Det betød ikke, at det danske forsvar var tilfreds med restriktionerne omkring Bornholm. Ifølge Hillingsø var holdningen, at begrænsningerne var en politisk nødvendighed, men samtidig var det ikke noget, man var stolt over.

"Jeg synes, det var en skamlet. Jeg var jo stærkt koncentreret om mulighederne for at føre krig. Og det svækkede jo mulighederne for at optræde 100 % hensigtsmæssigt," siger Kjeld Hillingsø. Der helst havde set, at man havde udrustet Bornholm som et hangarskib, men et mere praktisk et af slagsen, nemlig et der ikke kunne synke.

Så fjenden over skulderen

Eftersom Bornholm ligger midt i Østersøen og bag det hedengangne Jerntæppe, havde Danmark og NATO stor nytte af placeringen. Med en radar i Almindingen midt på Bornholm og en lyttepost ved Dueodde kunne Forsvarets Efterretningstjeneste (FE) kigge den østlige militæralliance Warszawapagten over skulderen i Sovjetunionen, Polen og Østtyskland. Her fulgte efterretningstjenesten opmærksomt med i blandt andet troppesammentrækningerne op til august 1968, hvor de øvrige Warszawapagtlande invaderede Tjekkoslovakiet.

Den tidligere konservative forsvarsminister, 1982-87, Hans Engell er ikke i tvivl om Bornholms vigtighed, både for Danmark og NATO:

"Bornholms bidrag til NATO var udover den danske militære tilstedeværelse først og fremmest øens fremskudte position, der gjorde den særdeles anvendelig som udgangspunkt for indhentning af efterretninger fra den vestlige del af Warszawapagt-området. Jeg kan garantere for, at Bornholm ikke mindst i en efterretningsmæssig sammenhæng har været af uvurderlig betydning for dansk og dermed NATOs fælles forsvar."

Synspunktet deles af den tidligere chef for FE Jørgen Otto Hjorth:

"Bornholm var sammen med Grønland Danmarks vigtigste bidrag til NATO."

De mere lavteknologiske observationsposter langs den bornholmske kyst overvågede skibstrafikken visuelt. Kombineret med radaren og lyttestationen vidste den danske efterretningstjeneste altid, hvad der foregik i Østersøen omkring Bornholm. Hvis skibs- eller flytrafikken ændrede sig fra normalbilledet, kunne analytikere i FE prøve at regne ud, hvad meningen var med det. For eksempel kunne en sovjetisk trawlerflåde sagtens være begyndelsen på et kupforsøg mod Bornholm. Sådanne meldinger sørgede adskillige gange for, at Bornholms Værn rykkede ud med kampvogne og tropper for at imødegå et sådant forsøg, der som bekendt aldrig blev til noget.

Netop forsyningen af efterretninger til de allierede i NATO var guld værd. Informationerne flød nemlig ikke

frit rundt, selv ikke blandt de allierede, men blev byttet mod andre informationer.

Pensioneret kommandør i FE Poul Grooss formulerer det således:

"Man får jo ikke noget, hvis man ikke har noget at give til gengæld. Og så er det jo rart, at man har nogle glansbilleder, man kan bytte til andre glansbilleder."

Selvfølgelig meldte Danmark efterretninger videre til NATOs fælleskommando, men det var kun, så de kunne opbygge et oversigtsbillede. De enkelte detaljer holdt man for sig selv i de nationale efterretningstjenester.

Ifølge Kjeld Hillingsø kan man heller ikke bygge noget på NATOs efterretningsbillede. Det blev stykket sammen af informationer fra næsten offentlig tilgængelige kilder. Først i en krigssituation kunne man forvente, at efterretningstjenesterne arbejdede som en samlet enhed.

Bornholm var derfor det danske trumfkort, når de andre NATO-partnere beklagede sig over de danske fodnoter og manglende engagement. Ingen andre medlemslande havde nemlig et efterretningsbillede af Østersøen, der var ligeså godt som det danske.

"Det var jo simpelthen perlen. Hvis ikke vi havde haft de konstante overvågningsresultater fra Bornholm suppleret med, hvad vi kunne indhente med skibe og fly, så havde vi stået meget dårligt i NATO," fortæller Hillingsø.

Kontraefterretning. Sovjetisk spionage på Bornholm

Under Den kolde Krig kom blandt andet polske, østtyske og sovjetiske medarbejdere fra ambassaderne i København til Bornholm for at se nærmere på øen og de militære anlæg. Når ambassademedarbejderne besøgte øen, havde de danske agenter i hælene.

"Vi fulgte nøje med i, hvad de østlige militærattachéer foretog sig, når de var på besøg på Bornholm i forskellige anledninger. De interesserede sig særligt for lyttestationen og radarstationen," forklarer Jørn Bro, der var operativ chef i Politiets Efterretningstjeneste fra 1968 til 1977. De rapporter, som de danske agenter efterfølgende skrev, blev gennemgået af militærsagkyndige fra FE for at klarlægge, hvad østeuropæerne havde været på udgik efter.

En af dem, der holdt øje med de østeuropæiske medarbejdere, var H. V. Jørgensen, pensioneret major. Han arbejdede som efterretningsofficer på Bornholm under Den kolde Krig.

Den sovjetiske ambassadør kom altid i maj måned for at lægge en krans på den russiske kirkegård i Allinge, og det gjorde han også i 1977. H. V. Jørgensen blev sat til at eskortere ambassadøren og en sovjetisk kommandør.

"Vi skulle se på Hammershus. Det skulle være kulturelt. Men kommandøren og en chauffør kørte pludselig i en anden retning, så jeg råbte, at det var den forkerte retning. Den sovjetiske ambassadør sagde, at jeg ikke skulle bekymre mig. Men jeg kunne ikke komme til en telefon, og jeg kunne ikke få fat på mine kolleger og fortælle, at selskabet var blevet splittet op," fortæller H. V. Jørgensen, der mistede kommandøren af syne.

Episoden ærgrede soldaten, som ikke haft mulighed for at notere, hvad kommandøren kiggede på. Men flere år senere fik den danske major kortlagt turen af en hjemmeværnsmand, der uopfordret havde fulgt deres færden. Kommandøren og chaufføren var kørt til det østligste Bornholm og havde skiftet tøj og nummerplader. Hvorefter de var kørt til Snogebæk og havde lejet en båd, så de kunne måle, hvor stejlt havbunden steg ved Balka strand. En strand, der af Warszawapagtlandene var udset til landgangspunkt.

Mindre at handle med

Da Den kolde Krig sluttede, ændrede efterretningsbilledet over Østersøen sig også drastisk. Den efterretningsmæssige guldgrube, Danmark havde rådet over, blev mindre værdifuld. Fra at sidde med de oplysninger, alle havde brug for, sad Danmark tilbage med nogle mindre vigtige oplysninger, selvom de sovjetiske installationer i Kaliningrad selvfølgelig stadig havde en vis relevans.

Kjeld Hillingsø oplevede skiftet meget dramatisk:

"Efterretninger er ligesom logistik et nationalt anliggende. Hvis du vil have mad og ammunition i et andet NATO-land, må du betale. Hvis du vil have efterretninger i et andet NATO-land, må du betale; ikke med penge men med andre efterretninger. Pludselig havde vi jo intet at handle med. Med alt det, vi indsamlede fra Østersøen, kunne vi købe, hvad det skulle være. De andre måtte have spioner inde, mens vi bare kunne sidde og fortælle, hvordan det var med passager igennem Øresund og Storebælt. Vores værdi og mulighed for at handle efterretning faldt dramatisk. På det område var Den kolde Krigs afslutning en ulempe for Danmark."

Efterretningerne fra Bornholm var vigtige, da den danske efterretningstjeneste ikke rådede over et kæmpe netværk af agenter eller satellitter, som andre lande i alliancen havde.

De lande, som Danmark kunne overvåge, blev først neutrale og siden allierede, hvorfor de informationer, Danmark kunne levere, ikke havde nogen større strategisk betydning for NATO. Østtyskland blev genforenet med Vesttyskland, og Polen, Estland, Letland og Litauen er i dag medlemmer af forsvarsalliancen.

Blandede holdninger i NATO

I NATO var holdningerne blandede til restriktionerne omkring Bornholm.

"Tyskerne forstod vores dilemma. De havde nogenlunde samme politiske problemer selv. Briterne ville ikke forstå det. Amerikanerne kunne ikke forstå det. Men der var ikke noget pres. Et skuldertræk og bemærkning om "at vi må vel som sædvanlig ikke...". Men det var meget meget klart, at de hørte på os, fordi de skulle, men de regnede os reelt ikke for noget som helst," fortæller Kjeld Hillingsø, og ifølge generalløjtnanten ændrede den status sig først i 1990, da Danmark sendte krigsskibet Olfert Fischer til Den persiske Golf i forbindelse med Golfkrisen.

"Jeg oplevede, at de nu følte, de kunne regne med os. Det var et kolossalt stemningsomsving. Nu var vi blandt de udvalgte. Dem man kunne regne med," siger Hillingsø.

Ingen forstærkninger til Bornholm

Bornholms placering, der var tættere på Warsazawapagt-landene end på det øvrige Danmark, fik også soldaterne på øen til at gøre sig tanker om øens udsatte forsvar i forbindelse med en eventuel invasion.

"Vi følte, at skulle vi forsvare os, så skulle vi gøre det selv. Vi havde jo gentagne gange oplevet, at vi blev svigtet," fortæller Poul A. Pedersen, der var officer i Hæren og siden i Hjemmeværnet.

Den fornemmelse bakkes op af de planer eller mangel på samme, som Forsvaret havde for forstærkninger til Bornholm. Kjeld Hillingsø forklarer, at mens NATO havde planlagt forstærkninger til Sjælland og Jylland, skulle Bornholm ikke regne med hjælp fra Danmarks allierede.

"Bornholm adskilte sig ved, at den som altid sejlede i sin egen sø. Der var ikke planlagt forstærkninger til Bornholm. Det vil sige, det er ikke helt rigtigt. Man havde en idé om, at man ville sende nogle danske mobiliseringsstyrker. Der var ikke planlagt udenlandske forstærkninger til Bornholm," fortæller Kjeld Hillingsø.

Men med massiv tilstedeværelse fra Warszawapagtlandene i Østersøen kunne det blive svært at komme Bornholm til undsætning.

"Hvis vi kunne, ville vi bringe de mobiliserede enheder til Bornholm. Og i anden omgang havde Forsvaret en idé om at sende en regimentskampgruppe derover, hvilket vil sige 1.000 mand. Det var rent infanteri. Spørgsmålet er, om det nogensinde ville kunne lade sig gøre i en situation, hvor de andre kunne bestride vores ret til at sejle i Østersøen," siger Kjeld Hillingsø.

Farvel til listesko-politikken

Sikkerhedspolitik var Bornholm en varm kartoffel helt op i 1980'erne. Først i dette årti ændrede Danmark sin ageren over for Sovjetunionen.

Stemningsskiftet kan ses i den måde, ministrene omtalte øen på.

Den socialdemokratiske forsvarsminister Poul Søgaard nægtede i 1982 under stort ståhej et amerikansk militærorkester at spille til Bornholms Dyrskue og udtalte ved samme lejlighed, at Bornholm ikke var rigtigt medlem af NATO. En udtalelse, der ikke faldt i god jord på klippeøen.

Efter regeringsskiftet i 1982 forsøgte regeringen med udenrigsminister Uffe Ellemann-Jensen fra Venstre i spidsen at få ophævet de restriktioner, som noten af marts 1946 havde medført. Skridt for skridt fjernede regeringen de bånd, der militært lå om Bornholm. De sovjetiske protester blev affejet i det danske udenrigsministerium. En ganske anden tilgang over for supermagten end tidligere tiders imødekommenhed.

Både den konservative statsminister Poul Schlüter og hans partifælle forsvarsminister Hans Engell gjorde det samtidigt klart, at Bornholm var en del af det danske rige på linje med andre dele af landet, når de svarede på § 20-spørgsmål om militær tilstedeværelse på Bornholm. § 20 spørgsmål stilles af medlemmer af Folketinget til ministre om offentlige anliggender.

"Det ligger mig på sinde at benytte lejligheden til klart og utvetydigt at sige, at Bornholm er en del, en ganske ordinær del af Danmark, ganske som en hvilken som helst anden ø eller halvø her i kongeriget," sagde Poul Schlüter i 1984 som svar på et §20-spørgsmål stillet af daværende folketingsmedlem for SF Jens Thoft.

Et andet tegn på kursskiftet var, at det samme militærorkester, som i 1982 blev nægtet adgang, i 1985 fik lov at spille på øen.

Det var dog ikke alle, der var tilfredse med, at Bornholm ændrede status. Keld Albrechtsen fra det daværende Venstresocialisterne og Jens Thoft fra SF stillede adskillige kritiske spørgsmål til forandringerne. Jens Thoft følte sig sikker på, at der i 1946 også var indgået en underhånds aftale, altså nedskrevet, om at Bornholm skulle holdes fri for fremmede tropper i fremtiden.

"Jeg synes, Uffe Ellemann-Jensen legede julelege. Jeg synes, at det var retfærdigt, at man holdt Bornholm fri for fremmed militær," siger Jens Thoft. Ifølge SF'eren var det militæret og ikke den pågældende nation, der var problemet. Han ønskede generelt så lidt militær som muligt i Østersøen.

Efter næsten 40 år med forsigtighed fik allierede NATO-skibe og -fly lov at besøge øen. Først i 1998 var samtlige restriktioner for Bornholm ophævet.

Lod sig presse af Sovjet?

"Fjernelsen af restriktionerne måtte tages trin for trin, for der var mange meget nervøse embedsmænd - især i Forsvarsministeriet - men efterhånden mistede restriktionerne jo helt deres praktiske indhold," husker Uffe Ellemann-Jensen, der var udenrigsminister fra 1982 til 1993.

Ellemann-Jensen er ikke i tvivl om, at Danmark var for eftergivende under Den kolde Krig:

"Vi lod os presse i ganske mange år. Det bekræftes vel også ved, at da vi så begyndte at ændre tingene, fremkaldte det vrede protester fra den sovjetiske ambassadør."

Tidligere forsvarsminister, Hans Engell er ikke enig:

"Jeg mener ikke, Danmark på nogen måde har ladet sig presse af Sovjetunionen. Men man opretholdt helt i overensstemmelse med traditionel dansk udenrigspolitik en ikke-provokerende profil uden at acceptere sovjetiske sabelraslerier og provokerende udtalelser."

Kjeld Hillingsø er slet ikke i tvivl om, Danmark lod sig presse, hvilket flere militære chefer også gjorde Folketinget opmærksom på. Han husker, at så snart de pustede sig op og spillede med de militære muskler, så kom de til kort over for den politiske virkelighed.

"Sådan er konditionerne for et lille land. Der var ingen andre muligheder, inden vi kom ind i NATO. Efter vi blev medlem af NATO, gik der en meget lang periode, hvor vi så det som en ren national opgave at forsvare Danmark. Gang på gang glemte vi, at vi var medlem af en alliance, som i hvert fald var jævnbyrdig og sandsynligvis overlegen. Det glemte Danmark og så hele tiden sig selv som den lille lus mellem to store negle. Vi kunne i virkeligheden have tiltaget os meget større handlefrihed. Det er ingen tvivl om, at vi lod os presse," siger Kjeld Hillingsø.

Herre i eget hus?

Spørgsmålet er, om Danmark agerede som en suveræn stat på Bornholm under Den kolde Krig? Gentagne gange gav de skiftende regeringer efter for det sovjetiske pres. Et pres, som kom til udtryk både i officielle diplomatiske noter og skrivelser i den sovjetiske presse, og som resulterede i, at Danmark pålagde sig selv restriktioner på øen. Paradoksalt nok den selvsamme ø, der i 1658, som den eneste del af Danmark, befriede sig fra svenskerne og selv valgte at høre til riget.

Kjeld Hillingsø mener, at Danmark opførte sig suverænt under indtryk af den stærkeste Østersømagt:

"Vi handlede suverænt med det åg, vi havde på os. Nemlig at vi var et lille ulykkeligt gidsel ved Østersøens ind- og udsejling. Forskellen var, at vi nu havde stærke allierede i ryggen, og at vi ikke behøvede at åle os i mudderet, som vi havde gjort over for det nazistiske Tyskland. Og så er realiteten jo, at vi ikke bare gør, som vi selv vil. Det er realpolitik for et lille land, som ligger der, hvor vi ligger. Men det er småstatens lod og vilkår."

Tidligere udenrigsminister Uffe Ellemann-Jensen supplerer:

"Der var begrænsninger på vores suverænitet. Vi tog så vidtgående hensyn til Sovjetunionen, at det indebar en frivillig begrænsning af vores fulde suverænitet."

Både Hillingsø og Ellemann-Jensen mener altså, at Danmark ikke var fuldkommen suveræn, når det kom til forholdene på Bornholm.

Professor i jura ved Århus Universitet og ekspert i folkeret Jens Hartig Danielsen mener ikke, at Danmark havde indskrænket suverænitet på Bornholm:

"At Danmark accepterede, at man ikke ville tillade fremmede landes militærstyrker på Bornholm, og at man accepterede det krav fra sovjetisk side, var en restriktion, man lagde på sig selv. Juridisk kunne de danske myndigheder i overensstemmelse med Danmarks grundlov derfor godt bestemme, at det måtte fremmede styrker godt. Folkeretligt kunne Danmark også bestemme det, fordi Danmark ikke folkeretligt har forpligtet sig til at respektere et sådan sovjetisk krav, men det viser igen, at der er et spænd mellem det juridiske univers og det politiske univers. Fordi den politiske realitet nok var, at Danmark syntes, at det politisk var mest hensigtsmæssigt at acceptere det sovjetiske standpunkt."

Danmark accepterede altså en indskrænket handlefrihed på Bornholm. En selvpålagt restriktion, men ikke en juridisk bindende indskrænkning, der uofficielt lod Sovjet få indflydelse på Bornholm. Et er det juridiske, men politisk accepterede skiftende regeringer, at de ikke havde fuld handlefrihed på øen. Om Danmark kunne have handlet anderledes, er der delte meninger om.

Hans Engell mener, at den politik, der fra dansk side blev ført, var den rigtige:

"Med hensyn til, om Danmark kunne have handlet anderledes, er svaret klart nej. Bornholm var det eneste sted i Vesteuropa, hvor russerne frivilligt trak sig tilbage efter krigen. Da russerne derfor uden stort pres trak sig tilbage, var lettelsen enorm, og danskernes vilje til at forhindre, at den del af Østersøen blev et spændingsområde derfor udtalt."

Kjeld Hillingsø er dog ikke ovenud begejstret for den politik, Danmark førte under Den kolde Krig:

"Jeg mener selvfølgelig, at Danmark i højere grad burde have lyttet til sine allierede, end at føre tilpasningspolitik. Vi burde have optrådt skarpere overfor Sovjet. Moralsk synes jeg ikke, vi optrådte ordentligt."

Ifølge historiker, cand. mag. Jacob Hornemann, der står bag dokumentindsamlingen Bornholm mellem Øst og Vest, var Bornholm et tveægget sværd. Radarvarslingerne gav pluspoint i NATO, men restriktionerne var dynamit, hvis det var kommet til en Cuba-krise i Østersøen. Spørgsmålet var, hvordan NATO havde reageret på en sovjetisk aggression mod Bornholm. Det skabte usikkerhed om øen.

"Danmark lod sig presse af russerne omkring Bornholm ved at give køb på base-forbeholdet og den påtænkte stationering i Jylland af amerikanske fly, der blev droppet til dels på grund af sovjetisk pres. Bornholm var i en vis forstand neutraliseret," siger Jacob Hornemann.

Bornholmerne blev, selvom den almindelige borger ikke vidste det, svigtet igen. Bornholm måtte klare sig selv, da hverken forstærkninger eller forsvar af øen lå i NATOs planer. Danmark var altså medlem af NATO, men ikke Bornholm, som Poul Søgaard sagde tilbage i 1982.

"Poul Søgaard havde ret i den forstand, at NATO ikke var militært aktiv på øen," siger Hornemann.

Bornholm var på trods af sin ringe størrelse både et stort dansk sikkerhedspolitisk problem over for Sovjet og en efterretningsmæssig guldgrube under Den kolde Krig.

Efter en periode, hvor Sovjetunionens direkte arvtager, Rusland, har slikket sine sår, er stormagten igen på færde omkring Bornholm, hvor russiske jagerfly prøver det danske beredskab af.

Ifølge Jacob Hornemann er Putin-styrets politik over for USA og NATO en markering af russisk selvstændighed og stormagtsidentitet.

"Overflyvninger er primært for at genere og har symbolsk betydning for den russiske selvhævdelse og stormagtsambition. De er ikke af nogen særlig fare for Danmark," fortæller Hornemann.

I dag viser de russiske flyvninger, hvor det danske afvisningsberedskab bliver sat i gang, at spillet om Østersøen ikke er overstået.
